

(əvvəli ötən sayımızda)

R. Konder Xetlərin Altay və ya Quzey Turan mənşəyinə malik olduqlarını sübut edən və bu baxımdan onları Suruyanın və Fələstinin digər əhali qruplarından fərqləndirən aşağıdakı xarakterik keyfiyyətləri müəyyən etmişdir.

1) Möhkəm və iri bədən quruluşuna malik olmaları, başlarının iri və qara saçlı olması, üzlerinin saqqalsız və almacıq sümüklərinin dik olması, qısa burun və qıyq gözlü olmaları.

2) Dillərinin aqqlütativ-bitişik quruluşa malik olması.

3) Ruhların bütün təbiət və həyat hadisələrinin səbəbi olduğu haqqında animist etiqada malik olmaları.

4) Tilsim və ovsunlara inanaq heyvan ayağı və quş pəncələrinə boyundan, divardan asma və təsvirlərini həkk etmək.

5) Əcdadların ruhuna etiqad etmək və onların şərəfinə məbəd və ya abidə ucaltmaq.

6) Ailə münasibətlərində ekzoqamiya adəti, yəni həmişə yad tayfadan evlənmək ənənəsinə riayət etmələri.

7) Yeni doğulan uşağın gələcək uğur və səadəti üçün atanın alt köynəyinə və ya yataq əşyasına bürünməsi.

8) Bədii sənət dühasına malik olmaları, güllərə, rəsmlərə, keramik və metal emalı sənətinə sevgi. (Conder R. 1889, Səh. 272-273)

İngiltərə tarixçisi A.Kouli Xett sənətinin özünəməxsus üslubunununu özü ilə bərabər gətirən qalib irqin xarakterindən irəli gəldiyini yazır. Onlar heroqlif yazılarının ilkin formasını da özləri ilə bərabər Qafqazdan gətirmişdilər. Qərbdəki abidələr də onlara məxsusdur. Qafqazda Azərbaycanın Gədəbəy rayonunda 1899-cu ildə üzərində müxtəlif təsvirlər olan Xetlərin kralına məxsus əsa tapılmışdır. (Cowley A. E. 1929, Səh. 34)

Kiçik Asiya yaylasının şərqində və şimal şərq hissəsində Turanlılar məskunlaşmışdılar. Klassik müəlliflər onların qalıqlarını Moşe (Meşex) və Tubal (Tebel) adlandırırıldı. Assuriya mixi yazı lövhələrində onların adları Muskai və Tuqlai şəklində və paytaxtları Mazakanın adı e.ç. XII-VII yüzilliklər arasında Xappadokiya düzənliyinin sakinləri kimi hər zəman yanaşı qeyd olunur. Mixi yazılarda Meşexlərin krallarının adları Turan mənşəlidir. İosif Flaviy də onları sonradan kappadokiyalıların bu regiondan şimala Gürcüstan tərəfə qovduğunu və onların Qara dənizin şimal sahillərinə və çağdaş Rusi-

Kadis, Alyatt, Ardis, Sadyatt alaroid, yeni turanlı adlarıdır. (A.Wirth, 1905, Səh. 52)

Alman tarixçisi F.Hommel hattiləri hind-avropalı deyil, alaroid, yəni sami və ari olmayan, turanlı hesab edirdi. XIX əsrin görkəmli ingilis etnoqrafı D.Brintona Xetlər haqqında bir çox etnoqrafik bilgiler verərək yazırdı ki, Xett dilindəki Tarqathazas, Tarthisebu qalların dilində Tartontis, Turon kimi adlarla eyni səslənir və burda ön şəkilçilər

Ələsgər Siyablı

S.Qlaqlev Misir dövlətinin əsas rəqibi olan Xetlərin bu qüdrətli dövlət üzərində malik olduqlarını təsirindən bəhs edərək yazırdı: "Misiri işğal etmiş hiksosların başlıca etnik tərkibini xetlər təşkil edirdilər. Xetlərin baş tanrısı Sutex hiksosların da tanrısı idi. Hiksoslar Misirdən qovulduqdan sonra fironlar özləri Asiya tərəfə işğalçı yürüşlər edirdilər. Misirlilər uzun illər ərzində əsas rəqibləri olan xetlərlə mübarizə aparırdılar. Misir fironu Naharin xett şahzadəsi Ti ilə evlənmişdi və o Misir tanrısı Amona etiqad etməkdən imtina etmişdi. Tinin oğlu IV Amonhotep anasının təsiri ilə Misirdə dini çevriliş edərək xetlərin tanrısı olan Günəş kultunu rəsmi din elan etdi. II Ramzes

tanrısının simvolu şimşək və öküz idi. Taru hititlərdə Tarxunta adlanırdı.

Xettilər Günəş və Ay tanrılarına etiqad edirdilər. Günəş dairəsi təsviri xett emblemlərində həmişə əks olunurdu. Heyvanlardan aslan, bars, at kultu mövcud idi, öküz kultu böyük önəm daşıyırdı.

Qartal kultu çox önəmli idi və günəşi təmsil edirdi. Xetlərdə iki başlı qartal xetlərin sitayiş obyektinə və gerbləri idi. Orta əsrlərdə Fərat ətrafında və Suriyadakı türk bəyliklərinin gerbi də qartal idi. Parfiya dövlətinin gerbi iki-başlı qartal olmuşdur. (QloqlevS. 1902, Səh. 176, 177)

Xetlərin sitayiş obyektinə olan mühüm əşya Betil adlanan daş parçası idi. Betil daşına sitayiş yunanlar xetlərdən götürmüşlər. Xetlərin digər bir önəmli sitayiş obyektinə tərəfləri düz olan üçbucaqdır. Onlar bu qeometrik fiquru güc, qüvvət və hətta həyat mənbəyi hesab edirdilər və xetlərin möhürlərinin əsas elementini

Dünya tarixinin Turan dövrü

yanın cənub ərazilərinə yayılmış olduqlarını yazır. Moskavi və ya Moskova şəhərinin adı onlardan qalan yer adıdır. Qədim müəlliflər onları Turanlı iskitlər adlandırırlar. Maks Müller qədim Gürcüstanın və digər Qafqaz xalqlarının dialektlərini Turan dil ailəsinin gör-

kəmli, ancaq pozulmuş ləhcələri hesab edir. (Smith P. 1888, Səh. 420)

Alaroidadlandırılan turanlı tayfalar olan axeylər Axey adasından, sardlar Sardinnyadan, skilər Siciliyadan gəlmişdilər. Alaroid köçəri tayfalarının bir qismi Qafqaz və Suriya üzərindən gələrək Avropanın cənubunda məskunlaşmışdılar. Tayfalar yerləşdikləri yerlərə və şəhərlərə öz adlarını verirdilər. Turşalar Kilikiyadan və ya Lemnosdan gəlmişdilər. Sakruşalar Şərqi İrandakı (Türkiyə) sakarukaları xatırladırlar, onların qonşuluğundakı Toxarlar isə mixi mətnlərdə Bayazid və Xoy arasında yaşadıkları qeyd olunan Dahirləri xatırlatmaqdadır. Adları piramidlərdə qeyd olunan Takkarlar Homerin bəhs etdiyi Teukrlara uyğundur. (A.Wirth, 1905, Səh. 28)

Tarixdə ilk sikkəni pul vahidi kimi istifadə edən Lidlər qeyri ari mənşəyə malik turanlı alaroid xalqlarına mənsub idilər, onların hökmdarlarının adları da Qoqqı,

olan tar, "tur", "thar", "dor" sözlər üstündə, üzərində, önündə, çarpaz kimi mənalar daşıyır. Adətən belə qəbul olunmuşdur ki, Efes ilahəsi Diana xett mənşəlidir və onun Artemida adı Anadolu sözüdür və onun sitayiş etdiyi qara konusvari daş bir meteoritdir. Bu kelt dilində "Artan"-daş deməkdir və bu sözəndə Artqal, Artbran, Artobriq və s. kimi adlar yaranmışdır. (D.Brinton, 1895, Səh. 101)

Brintonun xatti dilində təqdim etdiyi adların mənası ilə həmin adların tərkibindəki sözlərin mənası eyniyyət təşkil edir.

Artemida adındakı "Art" sözü qədim türk dilində dağılıq, dağ və dağ belə mənasındadır. "Tur" sözü türkçə dur, durmaq felindəndir və nəyinsə üstündə durmaq anlamındadır. (DTS, 1969, Səh. 55, 586)

Rus dinşünas alimi S.Qlaqlev 1902-ci ildə Dünya xalqlarının dinlərinin tarixinə həsr etdiyi əsərində Hititlərin tarixi və dini etiqadları haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişdir.

də xetlərə qarşı hərbi yürüşə başlasa da uğur qazana bilmədi və xetlərlə bağlanan sülh sazişinə görə xett kralının qızı Kheta Sir ilə evləndi". (Qloqlev S. 1902, Səh. 167)

Peyğəmbər İzekiy Yerusalimin yaranması haqqında bəhs edərək onun atasının amorey, anasının xett olduğunu yazır. Bu məlumat xetlərlə yəhudilərin bir-birləri ilə nə qədər yaxın münasibətdə olduğunu göstərir. (Qloqlev S. 1902, Səh. 167-168)

Xetlərin ən qüdrətli tanrısı Astarta ilahəsi idi. O Venera ulduzunu təmsil edirdi. Onun kultu bütün Kiçik Asiyaya yayılmışdı. Astartanın yunanlar özlərinə Atarqatis və Derketo allahları kimi qəbul etmişdilər.

Xetlərin Tarvə ya Tarku tanrıları da vardı. Türk dillərində kat-tə sözü böyük, başçı anlamı daşıyır. Katta Hatti mifologiyasında kral və tanrı adını ifadə edir. (Piotr Taracha, 2009 Səh. 53.)

TaruKatta Hattilərdə Atatanrı və Hava-göyüzütanrısı idi. Taru

təşkil edirdi. Bəzən übucağın ortasına göz təsviri əlavə edirdilər. (Qloqlev S. 1902, Səh. 178, 179)

Xetlərdə həyat ağacına etiqad da onların dini inanclarında mühüm yer tuturdu. Xetlərin dini ayinləri əsasən açıq havada dağ yamaclarında həyat ağacının və ya digər sitayiş obyektini ətrafında yerinə yetirilirdi. Yazılıqaya abidələrindəki daş üzərindəki təsvirlərdən görüldüyünə görə xett ibadətqahları üstü açıq məbədər şəklində də mövcud olmuşdur. Öküz kultu xetlərdə önəmli yer tutduğu kimi öküzü qurban vermək dəxüsü bir ayinlə həyata keçirilirdi. (QloqlevS. 1902, Səh. 179, 181)

Hitit dilində öküz Quduş kimi ifadə olunur. Bu söz sumer dilində Qud sözünün hitit dilində "uş" fonetik əlavəsindən yaranaraq Quduş şəklini almışdır. Mümkündür ki, Quduş sumer dilində "öküz oğlu" anlamındakı Qutur sözünün fonetik şəklidir.

(ardı gələn sayımızda)